

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԿՐՏԻ ՎԱՆՔԸ ԵՐԻՔՈՎԻ ՄԷՋ

1. — Վերնագրիս կրճի բառը սեռականն է կուրս բառին՝ զոր կը գործածեն Ոսկերերանի Եսայիայ մեկնութեան հայ թարգմանիչը, Մխիթար զօշ՝ իր Դասասանագիրքին մէջ, Ոսկեփորիկ, Վարդան Պատմիչ, Ուռնայեցի և Սանահնեցի: Կուրս կը նշանակէ ներքինի: Թէ ինչու համար Երիքովի այդ վանքը կրճի կը կոչուի, ստորեւ պիտի բացատրենք:

Կրտի վանքին ծագումը բացատրող երկու աղբիւրներ ունինք:

Ա. — Կիւրեղ Սկիւրուպոսեցիին Ե.թիմիոսի և Մար-Սարայի կենսագրութիւնը, որուն մէջ յիշեալը հետեւեալ կերպով կը գրէ Կրտի վանքին ծագման պատմութիւնը: Երուսաղէմի Մարտիրոս պատրիարքին ընկերն ու յաջորդն էր Եղիա՝ որ առանձնացաւ Յորդանանի դաշտը, Երիքովի առջև: Ան շինեց հոն խցիկներ՝ ուր խկոյն հաւաքուեցան աշակերտներ: Վերջնոցս համար Եղիա շինեց կրկին վանքի՝ վանահօր մը հսկողութեան տակ: Եղիա՝ իր կենդանութեան՝ երբեք չնկերեց որ իր հաստատած կրկնակ վանքը բաժնուի: Ան իր մահուան ժամանակ նոյն խկ կտակեց որ չբաժնեն զայն. բայց չյարգուեցաւ անոր կտակը: Եղիայի վանքին աւերակները կը ճանչցուին Բուճմ կլ Էմիլիոս անունով որ կը գտնուին Երիքովի հարաւային արևելքը: Նոյն աւերակները կը պարունակեն ճոխ շինուածանութիւն՝ որ գործածուած են Երիքովի արդի շինութեանց, ու անոնց ամէնէն զեղեցիկ քարերը մտած են Երիքովի ռուսական նորակերտ հիւրանոցին մէջ:

Կարելի է հաւատալ թէ Եթիմիոսի աշակերտը՝ Եղիա պատրիարք՝ նախանձախնդիր կրօնական աղքատութեան՝ այնքան ճոխութիւններ տուած ըլլայ իւրակերտ վանքին. հաւանական է որ կրկնակ վանքերու վանահայրերէն առաւելապէս իր կամքը չյարգող վանահայրն եղած պիտի ըլլայ վանքը նորանոր ճոխութիւններով

օժտողը: Այժմ դանք Մար-Սարայի կենսագիր Սկիւթուպոսեցի պատմագրին խօսքերուն. «Յուլիանիս պատրիկին մահուանէն յետոյ իր ներքինիները Երուսաղէմ եկան: Եւ որովհետեւ անոնք Պոլսի մէջ տեսակցած էին Մար-Սարայի հետ, զնացին զտան զինքը իր վանքին մէջ: Անոնք շատ զրամ ունէին, աղաչեցին Սարայի ընդունիլ զիրենք իր վանքին մէջ: Մերունին մերժեց ընդունիլ զանոնք ինչ ինչ զգուշութիւններու համար, բայց որովհետեւ ծանօթ էր անոնց՝ քաղցր խօսքերով զըրկեց զանոնք առ որ անկէ: Ներքինիները ըստ բաւականի ծանօթ ըլլալով վանական կեանքին՝ զիմեցին Երուսաղէմի պատրիարք Պետրոս արքեպիսկոպոսին (524-544) խնդրելով անորմէ որպէս զի իրենց յարմար տեղ մը փութայ յատկացնել: Արքեպիսկոպոսը յանձնարարեց Երիքովի մօտ գտնուած Եղիայի վանքերուն վանահօր Աղեքսանդր անուն մէկու մը՝ յաջորդն նէսպապոսի և Զաքարիայի՝ որպէսզի մէկ քանի օրուան համար այս ներքինիները ընդունի իր վանքին մէջ: Աղեքսանդր տեղի տալով ազահաւթեան կամ սին փառքերուն՝ հակառակ Եղիա արքեպիսկոպոսին հրամանին՝ բաժնեց վանքերը: Այն ատենէն սկսեալ բաժնուած վանքը կրճի վանք կոչուեցաւ:» (տես, Raymond Genierի Vie de saint Euthyme le grand, էջ 35-36):

Բ. — Յովնանիկ Մոսխոսի (Mosch) Մարգնոգետ (Pré Spirituel) գիրքը: Կ'արժէ հոս տեղեկութիւն մը տալ հեղինակին և անոր գիրքի մասին: Յովհաննէս Մոսքոս ծնած է Դամասկոս, Զ. դարու կիսուն. ան Ս. Թէոդոսի վանքին վանականներէն էր, բայց յետոյ մեկնեցաւ Փոռան, Երուսաղէմի մօտ, ուր մնաց տասն տարի, 567-578: Մոսքոս ձեռնարկեց մեծ ճամբորդութեան մը, զէպի Եգիպտոսի Թիպայիտի և Սինայի վանքերը, եւ վերջնոցս մէջ մնաց տասն տարի Յովհաննէս պատրիարքի օրով (575-593): Յիշեալը զարձեալ ճամբորդեց Պաղեստինի բոլոր վանքերը և ուսումնասիրութիւններ կատարեց: Մօրիկի սպանութեան և Պարսից արշաւանքին հաւանականութեան պատճառաւ 603ին վերջնականապէս թողուց Ս. Երկիրը, այցելեց Անտիոքը և Կիրիկիան ու մեկնեցաւ Եգիպտոս: 615ին երբ պարսիկները Ս. Երկիրը արշաւեցէ

յետոյ, Եզրպտոսի վրայ պիտի յարձակէին՝ Հոռվմ մեկնեցաւ և հոն լրացուց իր գիրքը՝ Մարգ հոգեւոր հոշուած՝ զոր իր մահէն առաջ յանձնեց իր աշակերտին և բարեկամին Սոփրոնիոսի։ Վախճանեցաւ կամ 619-ին և կամ 634-ին, և Սոփրոնիոս իր ուսուցչին ոսկերոտիքը փոխադրեց Երուսաղէմի մօտ Ս. Թէոդոսի վանքի գերեզմանատունը։

Մոսքովի գիրքը Migneի Հայրախօսութեան մէջ հրատարակուած է յունարէն և լատինարէն, Pratum Spirituale խորագրով, զոր հայերէն անուանեցինք Մարգ հոգեւոր։ Ունի 219 գլուխներ որոնց մէջ կը յիշուին իր անձնական յիշատակները և իր երիտասարդութեան յուշերը։ Ոճը յանկուցիչ է և յստակ, պատմուածքները ժողովրդականացնելու գաղտնիք ունի։ շատ ճշգրտօրէն կը պատկերացնէ իր ժամանակի վանական կեանքը. պարսկական և արաբական արշաւանքներէն յառաջ Պաղեստինի բազմաթիւ վանքերուն պատկերը կուտայ մեզի տեղեկագրական մանրամասն պարագաներով. յայտնի է թէ քանիցս այցելած է այդ վանքերը։ Կրտի վանքի մասին տեղեկութիւններ կուտայ իր Մարգ հոգեւոր գիրքին ժԹ. ՃԼԵ. ՃԼԶ. ՃԼԸ. ՃԿԵ. գլուխներուն մէջ(*). կը գրէ թէ Կրտի վանքը կը գտնուի Երիքովի մէջ, Յորդանանի մօտիկ. կը յիշատակէ նոյն վանքին վանահայրերէն Նիլիա՝ որ իբր թէ Երուսաղէմի Մակար արքեպիսկոպոսին հետ յարաբերութիւն չընելու համար քաշուած է այս վանքը. Նիլիոպոլիս՝ որ երբեմն ալ Կիլիկիոյ կուսանոցներէն միոյն մեծաւորն եղած է. Յովնանեկը՝ որուն առակաւոր պատմութիւնները և կեանքին հետաքրքրական գրուածքները կուտայ։ Կ'երեւի որ թէ՛ Կրտի վանքի և թէ՛ ուրիշ վանքերու մասին իր գրածները զանազան ժամանակի իր այցելութեանց ծանօթագրութիւններն են. այդ պատճառաւ իր գիրքին մէջ չէ պահուած զէպքերու և զէմքերու ժամանակագրական կարգը. բայց պէտք է խոստովանիլ թէ իր դարու վանքերու տեղագրութեան համար կարեւոր գիտելիաց

ծագկաստան մ'է, ըստ իր յորջորջման։

2.— Կրտի վանքին ծագման պատմական ճշգրտմանը պարզելէ յետոյ հարկ է անոր հայեցի հանգամանքն ալ ճշգրտել, և որպէսզի մեր ձեռքը գտնուած համառօտ յիշատակարանին ոյժը և ճշգրտութիւնը կարենանք արժեյնել, պէտք է որ Կրտի վանքին զնման և վաճառման դարուն Երուսաղէմայ եկեղեցիին դաւանական վիճակը և շեղումները փութանք պարզելու։

Մանօթ է եկեղեցական պատմութենէն թէ Քաղկեդոնի ժողովը շեղելով երեք Տիեզերական ժողովներու դաւանական ըսկզբունքներէն՝ պատճառ դարձաւ կարգ մը հերձուածներու և եկեղեցեաց պառակտումին։ Երկարնակութեան խորտումներէն Արեւելքի քրիստոնեաները զժող մնացին։ Մարկիանոսի զինու զօրութեամբ Երուսաղէմայ եկեղեցիին հանդէպ կատարած ոչկանոնական ձեռնարկները վտանգ մը նրկատուեցան։ Եզրպտոս, Սիւրիա, Միջագետք և Հայաստան շարունակեցին իրենց Կիւրեղեան բանաձեւի համաձայն միարեակ դաւանանքի վաղնջական սկզբունքներուն մէջ. սակայն Բիւզանդական պետութեան յարատեւութեան համար վտանգ մը կը նրկատուէր նոյն երկիրներէն դաւանական տեսակէտով անջատ մնալը։ Ուստի բիւզանդական ինքնակալներէն մասնաւորապէս Զենոն (474-491) և Անաստաս (491-518) կայսրերը պետութեան բարոյական միութիւնը և ոյժը պահպանելու համար հրովարտակներով հաստատեցին Տիեզերական ժողովոց հաւատքը և միարեակ դաւանութիւնը։ Առաջնոյն Հենեակոնը (482) և երկրորդին անոր հետեւողութեամբ հրատարակած հրովարտակը սիրով ընդունուեցան Արեւելքի եկեղեցիներէն, մասնաւորապէս Հայ եկեղեցիէն։ Հենեակոնը և Անաստաս կայսրը դաւանական պաշտօնագիրը շատ կանուխէն հայերէնի թարգմանուած են, և կը գտնուին մասամբ «Կիրք թղթոց»ին և ամբողջութեամբ «Կնիք հաւատոց» կոչուած հաւաքածուներու մէջ։

Երուսաղէմի եկեղեցին ալ մինչև Քաղկեդոնի ժողովը Հայ եկեղեցեաց նման դաւանանք մ'ունէր. ուղղափառ միարեակ էր։ Յօրնաղ նենգութեամբ անցաւ հակառակ կողմը, և Մարկիանոսի քաղաքական զիտաւորութեանց ծառայելով՝ ուղղափառ

(*) Մեր «Վարժ Հաւանց»ի հայ բարգմանիչը բանի մը կտրեւ տուած է. բարգմանած է Մատթիի զիւրէն. ստորեւ յիշուած երեք վանանայեբէն առաջին երկուքը կը յիշատակէ Ներքինեաց վանքին հետ (Վարժ Հաւանց, հատ. Ա. էջ 610, Բ. 391)։

սուրբան հակառակ շարժեցաւ, ոտնակոխ ընկելով Տիեզերական ժողովոց դաւանական սկզբունքները և երուսաղէմի մէջ պատճառ դարձաւ ծանր արխեանհեղութեանց և անկարգութեանց, երուսաղէմի կղերքը ու վանականութիւնը մեծ մասամբ միաբնակ էին: Յորնադի յաջորդները, սակայն, չմտցին քաղկեդոնականութեան մէջ: Թեոդորոս, Անաստաս, Մարտիրոս, Սաղուստիոս, Եղիսա, Յովնաննիս, և Պետրոս մինչև 518 երուսաղէմի եկեղեցիին պատրիարքական Աթոռը կը գրաւէին: Ի ձեռին ունինք 1899-ին հրատարակուած ասորերէն անանուն ժամանակագրութեան մը անգղ. թարգմանութիւնը՝ The Syriac Chronicle known as that of Zachariah of Mitylene խորագրով, քաղկեդոնական վէճերու ժամանակ զրի առնուած և անոնց վերաբերեալ կարեւոր թուղթերու բովանդակութեամբ: Նոյն գիրքը զխաւորապէս կը ցոյցնէ երուսաղէմի եկեղեցւոյն հաւատքը և Յորնադի յաջորդէն մինչև 518 զահակալող եպիսկոպոսներուն դաւանութիւնը: Առհասարակ անոնք, բացի Եղիսայէն՝ որ աքսորուած է, և Յովհաննէսէն՝ որ ուխտագրութ մը եղած է, ամէնքն ալ դաւանութեամբ զուտ միաբնակներ են: Նոյն իսկ, ըստ նոյն ժամանակագրութեան, Մարտիրոս պատրիարք միաբնակութիւնը ջատագովող յայտարարութիւն մը ունի, ինչպէս նաև թուղթ մը՝ Աղեքսանդրիոյ Պետրոս պատրիարքին: Երուսաղէմի մէջ միաբնակութեան դէմ հաւածանքը կը սկսի Յուսաֆնոս կայսեր օրով, (518-521) որուն զործագրողը կ'ըլլայ կայսեր օգնականը Յուսաֆնիոնոս, Յովհաննէս պատրիարքի ձեռքով: Այդ ժամանակն էր որ մեծ տագնապ յառաջ եկաւ Երուսաղէմի հայ վանականութեան մէջ, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ մասնաւորապէս նոյն Յովհաննէս պատրիարքին Աղուանից Արաւ կաթողիկոսին գրած նամակէն, որուն հայերէն թարգմանութիւնը հրատարակուած է 1896-ին Վաղարշապատի մէջ: Յուսաֆնոսի յաջորդը՝ Յուսաֆնիանոս իր Արեւմտեան քաղաքականութեանը համար ալ աւելի յառաջ տարաւ հաւածանքը Երուսաղէմի մէջ և շարունակուեցաւ ան մինչև Արաբաց արշաւանքը:

Գրեցինք այս սողերը հասկցնելու համար թէ ներքինները երուսաղէմ այցելե-

ցին Անաստաս կայսեր օրով: Անոնք Ձեռնէն սկսեալ միաբնակ դաւանանք ունէին, և կը զիմէին երուսաղէմի եկեղեցիին որ նոյն ժամանակ զխոփին միաբնակ էր, ինչպէս ցոյց կուտայ ասորի ժամանակագրութիւնը: Արեւմտ պարզապէս կը հասկցուի թէ Եղիսայի երկու վանքերէն մին զնոյ թիւղանդական արքունիքէն եկած ներքինները միաբնակ էին և թէ անոնք քաջալերութիւն և պաշտպանութիւն կը սպասէին Երուսաղէմի եկեղեցիէն, որ տակաւին չէր արձակած մոլեռանդութեան և դրժումի շանթերը ընդդէմ Հայ եկեղեցւոյ և այլ միաբնակ արեւելեան եկեղեցիներուն:

3.— Վերև յիշատակուած ասորերէն ժամանակագրութեան կը հասկնանք նաև որ Պետրոս Վրացիին վանքին հիմնադրութեան օգնողը ներքինի մ'էր, Յովհաննէս անուն, որ միննոյն ժամանակ անոր կնքահայրն էր: Նոյնպէս Չաքարիա հռետորի մեկնեմը՝ Եւպրատիոս ներքինի մ'էր և կայսեր սենեկապան. այս երկուքն ալ դաւանութեամբ միաբնակ էին: Հանգիստութեան կանոնով կը տարուինք մտածել թէ «բարեպաշտ և ուղղափառ թագաւորաց» օրով թիւղանդական պայտատան այն ներքինիները, որոնք երուսաղէմ եկան և Չ. դարու սկիզբները Եղիսայի վանքերէն միւսն տիրացան, հաւատքով միաբնակ էին և դաւանակից Հայոց: Կրտի վանքը ուրեմն իր ծագումով միաբնակներու կը վերաբերէր. այնպէս որ սեպհականատէր ներքինիներու մօտէն յետոյ կը ժողանգէին զայն մեռնողներուն դաւանակիցները, այսինքն Հայերը: Հայ Երուսաղէմի վանքերուն ցուցակը կազմող Անաստաս վարդապետ Երիքովի Կրտի վանքը Հայոց սեպհականութիւն կը ճանչնայ, և այդ պատճառաւ իր ցուցակին մէջ կը գրէ հետեւեալ յիշատակութիւնը. «Կրտի վանքի, Չորրորդ Հայոց, յարեւելից կղզի կայ»: Կրտի վանքի մասին ասկէ զատ ուրիշ յիշատակութիւն մը չունինք դրժութեամբար: «Յարեւելից կղզի կայ» խօսքը պէտք է հասկնալ Երուսաղէմի արեւելեան կողմը, որ է Երիքովը, վասնզի նոյն վանքը շինուած էր թիւղանդական Երիքովի մէջ, Յորդանանի մօտ: Ի. դարէն մինչև Չ. դար Երիքովի մէջ ծագկած էր քրիստոնէութիւնը: Այցելած են հոն Պորտոյի անանուէն ուղևորը (333-ին), Արգուլֆ

ևս. և է. դարու սկիզբը, և կը նկարագրեն անոր զրախտանման վիճակը: Կային հոն շատ եկեղեցիներ և ուխտաւորաց բնակարաններ: Հետեւէն կ'երևնար Եղիսէի ազրիւրին վրայ կառուցուած եկեղեցին իր բարձրադիր յիշատակարանովն: Մատապոյի մոզայիք քարտէսէն կը հասկցուի թէ Երիքովը արմաւենիներէ շրջապատուած գեղեցիկ քաղաք մ'էր: 637-1099 թուականները Երիքովի մէջ քրիստոնէական կեանքը բոլորովին չէր անհատացած. այնպէս որ տեղւոյն եկեղեցեաց եպիսկոպոսներուն ու մանց անուանները կը յիշատակուին ժողովական արձանագրութեանց մէջ: Կրտի վանքը հաւանաբար մինչեւ Թ. կամ Ժ. դար գոյութիւն ունեցած է, և յետոյ քանդուած է արարական արշաւանքներէն, և անոր աւերակոյտի ձօխ շինուածանիւթէն կարելի է դատել թէ ան կարեոր հաստատութիւն մը եղած է Երիքովի սահմաններուն մէջ և կը վկայէ սեփականատէրերուն բարձր դիրքին և նոյն վանքին վարչութիւնը ստանձնողներուն գործունէութեան ոգւոյն մասին:

Դանք Անաստաս վրդ. յիշատակութեան, Չորրորդ Հայոց խօսքին՝ որով կը հասկցուի թէ Կրտի վանքը կը վերաբերէր Չորրորդ Հայոց: Նոյն գաւառի հայերը տիրացած էին անոր և կը մատակարարէին զայն իրենց նուէրներով կամ տուրքերով տեղացի պաշտօնէից ձեռքով: Չորրորդ Հայք բնակով Հայաստանի ո՞ր կողմի ժողովուրդը պէտք է հասկնալ:

Հռովմայեցիք, յետոյ Բիւզանդացիք Հայաստանը դաւառներու բաժնած են, Հայք բառին քով դնելով թիւ մը: Անոնց մէջ վերջ Արաբներն ալ բաժանուածի միւսնոյն դրութիւնը ընդունած են: Հայերն ալ գործածած են իրենց տիրապետողներուն դրութիւնը: Լատին, յոյն, արաբ և հայ գրուածքներուն մէջ, անխտիր կը պատահինք Ա, Բ, Գ, Դ Հայք բաժանումներուն:

536-ին, Յուստինիանոսի օրով, Չորրորդ Հայք բնակով կը հասկցուէր Մեկիտինէի զիմայի երկիրը մինչև Տիգրիս և մինչև «Մարտիրոսաց քաղաքը» (= Նիբրկերտ = Մֆարդին), այս գետէն անդին:

591-ին Մօրիկ կայսրը Հայաստանը Պարսից հետ բաժնեկէ յետոյ երկրին տուաւ վարչական նոր բաժանում մը: Այս կերպով

պով Յուստինիանոսի օրով կատարուած Չորրորդ Հայքը պահուեցաւ և կոչուեցաւ Միջագետք. բայց անոր վրայ աւելցաւ երկրորդ Չորրորդ Հայք մը կամ Չորրորդ Յուստինիանա մը, Դագեմի, Արշամոսատի և Քիթարիզոնի հետ: Այս վերջին Չորրորդ Հայքն է որ երկար ժամանակ այս իմաստով կը հասկնային Բիւզանդացիք և Հայք (տե՛ս L'Arménie entre Byzance et L'Islam, depuis la conquête Arabe jusqu'en 886, J. Laurentի էջ 303): Իսկ մեր Վարդան Վրդ. իր աշխարհագրութեան մէջ Դ. Հայք բնակով կը հասկնայ «Մոկս» Հիզանով մինչև ի Յալիոյ:

Աւերին ըստ այս բացատրութեան Երիքովի Կրտի վանքը կը հոգային իրենց տուրքերով և ուխտաւորութեամբ Չորրորդ Հայքի սոյն քաղաքները, որք են Եփրատէն անդին Խարբեղ, Արշամոսաս(*), Նիբրկէրս, Ամիդ, Տիգրիսէն անդին Արգանհե(**), Թերես նաև Տարն և Սաւուն:

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱՒՆՈՒՆԻ

ԽՈՐՀՈՒՐԳ ԵՒ ԽՈՍԳ

Հոգևոր կեանք կը նշանակի կեանք մը որ հաղորդակցութիւն ունի Աստուծոյ հետ, կեանք մը որուն մէջ հոգին հաւատարմորէն Աստուծոյ կը մօտենայ և Աստուած ալ՝ հոգիին:

*

Աշխարհի մէջ սակեմ կարեւոր բանն և հաւատք՝ քարոզական և հոգեկան արժեքներու իրականութեան վրայ:

*

Նկարագրի մէջ, շարժումներու մէջ, ոճի մէջ, սակեմ բանի մէջ, գերադոյն վստմութիւնը պարզութիւնն է:

*

Այս աշխարհին մէջ ինչ ծայնը կան, բայց՝ շատ արժանակներ:

*

Մոռցի՛ր ինչ որ տուած էս, և յիշի՛ ինչ որ ընդունած էս:

(*) Ըստ Մատթեոս Ուռնայեցիի (ձՁ.) կը կոչուի Աշմուշատ. Խարբեղի եւ Բալուի մէջեղ:

(**) Arzanène Հայոց Աղձնիքի է Տիգրիսի ձախ ափին վրայ: